

ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ ХМІЛЬНИКА, НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ХМІЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

Микола ДОРОШ

НА ХРЕЩАТІЙ ДОРОЗІ: БОЗЬКИЙ ОСТРІВ – ХМЕЛИН – ХМІЛЬНИК

Із глибини століть подільська земля була заселена різними народами. На хвилях віків уздовж видолінок річок, під прикриттям і надійним захистом берегових лісів і пущ наші найдавніші предки поступово освоювали необжиті території, зокрема, й на півночі нинішньої Вінниччини, у межах низинної болотяно-лісової частини межиріч Сливоди – Південного Бугу (у давнину: Гіпаніса, Богу), Сливоди (Синьої Води) – Постолової, Згару – Бугу, де була фактично найкраща природнича оборонність, на що вказував відомий історик Валентин Отамановський: «...сюди ніколи, мабуть, не ступала нога напасника. Тим-то саме в цих межиріччях ми стрічаємо обидві досі відомі нам у Вінницькому повіті знахідки слідів життя палеолітичної людини (села Попівка та Колибабінці)» [3, с. 37].

Заселення регіону активізувалося в часи неоліту (VII – IV тисячоліття до н. е.) – із переходом людності до відтворюючих форм господарювання (використання скотарства, мотижного обробітку ґрунту), а вже в добу міді (IV – III тисячоліття до н. е.) басейн Побужжя стає досить щільно заселеним трипільськими землеробськими племенами. Нині нам відомо місця їхніх поселень: біля сіл Широка Гребля, Митинці, Курилівка, Березна, Голодьки та ін.

У бронзову добу (III – поч. I-го тисячоліття до н. е.) землеробсько-скотарські племена ще компактніше заселяють територію верхнього і середнього Надбужжя. Зусиллями науковців у краї віднайдено низку давніх праслов'янських поселень білогрудівської археологічної культури (XI – IX ст. до н. е.), наприклад, у Воронівцях, Сандраках, Березні... Основу господарства білогрудівських племен становило орне землеробство із широким застосуванням тяглових тварин, крем'яних серпів (під час збирання врожаю). У цих племен існував культ поклоніння сонцю, вогню, які виникли ще за часів трипілля. Звичайно, займалися вони й скотарством.

На початку VII століття до н. е. на наших землях з'являються скіфи, які потіснили за межі краю прибулих сюди дещо раніше кіммерійців. Це були в основному скіфи-орачі, або скоти (збірна назва різних хліборобських племен). Чимало залишків городищ, зведених у той час, ще й нині вивершуються на землях Поділля. Серед них, наприклад, уланівське. Археологи й понині знаходять на Хмельниччині чималу кількість скіфських наконечників та древніх вивершень того часу – скіфських курганів-могил.

Відомо, що скіфів змінили сармати, однак ми не маємо підтверджень їхнього перебування на теренах Північного Поділля.

У кінці минулої – на початку нашої ери на історичну арену вийшли ранньослов'янські племена. Вони, за словами римських вчених Плінія Старшого і Клавдія Птолемея, відомі під назвою венедів (венетів). Створили власну самотутню археологічну культуру, що увійшла під назвою зарубинецької (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). Такі поселення виявлено у Кривошихах, Воронівцях, Широкій Греблі.

В II – V століттях н. е. особливого розвитку на півночі Поділля набуває черняхівська археологічна культура (її сліди віднайдено, зокрема, в Петриківцях, Воронівцях, Пагурцях,

Митинцях, Кривошихах, Білому Рукаві та інших населених пунктах Хмільницького району). Розташовувалися черняхівські поселення, як правило, на південних схилах річок та балок, були в більшості неукріпленими. Помешкання – глиняні мазанки та напівземлянки. На долівках – відкриті вогнища. Черняхівці займалися в основному рільництвом (землеробством). Використовували дерев'яне рало із залізними наральниками. Сільськогосподарськими культурами переважно були пшениця, просо, ячмінь. Вирощували також жито, овес, коноплі. Землеробство тісно поєднувалося зі скотарством.

«Досить міцно позначилася на економічному розвитку черняхівських племен торгівля з містами Причорномор'я, провінціями Римської імперії. Античне походження мають деякі речі черняхівців, такі як світильники, камеї, геми тощо. Статтями вивозу з Лісостепу в Римську імперію та міста Північного Причорномор'я були здебільшого хліб, мед, віск, хутра, шкіра, можливо, худоба» [4, с. 112].

Усюди на давніх черняхівських поселеннях археологи знаходять чималу кількість митних перснів-печаток, фібул, уламків прикрас, античні монети тощо.

Ідеологічні уявлення черняхівців носили язичницький характер. Поклонялися вони переважно сонцю та воді. Як аргумент – віднайдений на терені Воронівець медальйон із зображенням хреста свастики і хвильки на гончарному керамічному посуді.

Михайло Грушевський та сучасні археологи висловили думку про те, що *«слов'янські племена черняхівської культури називалися антами і що від антів бере початок історія української народності» [4, с. 115].*

Саме в цей час (VI – VII ст. н. е.) з'являється низка укріплених поселень-городищ, які розташовувались на підвищених місцях і мали надійні природні та штучні укріплення. Найчастіше фортифікаційні споруди зводились у вигляді дерев'яно-земляних стін, частоколів, земляних валів і ровів. Досить надійними в оборонному значенні були острови посеред річок, озер.

Деся приблизно в цей час започаткувалось й давньослов'янське поселення на великому острові Бугу на місці теперішнього м. Хмільника, перерісши згодом у чималий адміністративно-політичний центр середньовіччя...

Приблизно у кінці IX ст. на теренах краю появляються угри (мадари), а вслід за ними – печеніги, половці та інші кочівники. Частина з них асимілювалася з місцевим населенням і осіла на наших землях. Тому й нині існують давні їх відголоски у назвах сіл Угринівка, Торчинці (нині: Торчин), Куманівці та ін.

Літописні джерела вказують на існування на місці сучасного Хмільницького та інших районів краю територіального племінного утворення – так званої Болохівської землі. Цілком можливо, що її складало населення тиверського та дулібського племінних союзів. У різні часи вона перебувала під різним підпорядкуванням, але найбільше належала до київського княжого столу. Сюди, безперечно, разом із іншими поселеннями відносився й згадуваний град на Південному Бузі, що отримав назву Бозький (Бозький Острів; нині Хмільник). Тож спробуймо перегорнути сторінки його минулого.

Щоб переконатися, що мова у працях науковців та інших джерелах йде саме про першовитоки сучасного Хмільника, зіставмо історичні карти. Буквально на всіх більш-менш детальних мапах, як от в «Історії України-Руси» М. Грушевського, «Ілюстрованій історії» цього ж автора, в «Історії України» Гната Хоткевича та інших, на річці Бог практично по сусідству з Меджибожем, саме на повороті ріки на південь, зображено містечко Бозький – давнє поселення, що входило складу Київської Русі. Як аргумент, можна навести слова історика П. Н. Батюшкова: *«Поляне, занимавшие нагорный берег Днепра, на юго-западе разселялись до верховьев восточного Буга, и по среднему его течению, соседили с тиверцами, а на юге, быть может, с уличами. Здесь, на восточном Буге, был впоследствии киевский город Божский Остров» [6, с. 5].*

Із граматичної точки зору слово *«бозький»* має прикметникову основу, яка вказує на іменник. У даному випадку вказує на острів, що знаходиться на річці Бог, тобто **Бозький Острів**. Від цього потрібно відштовхуватися при вивченні історії походження назви поселення.

Отже, містечко Бозький було засноване спочатку на острові посеред Бугу. Якщо ж взяти протяжність річки від Меджибожа до нинішнього Хмільника, то ми практично ніде не побачимо чималого острова посеред цієї водної артерії, придатного для заселення, окрім самого Хмільника. Тут, в безпечному місці, селилися в давнину люди.

Дослідник історії В. Гульдман у 1901 році писав: *«Теперішнє місто Хмільник розташоване на острові, що утворений рукавами річки Буг; по обидва ж береги річки знаходяться обширі його передмістя. При одному з таких передмість – Мазурівка, на північно-східній частині острова знаходяться залишки старовинного укріплення, що складається з великого насипу, оточеного кам'яними стінами із облаштованими в них бійницями»* [7, с. 151].

Тож не дарма у різних переказах і легендах минулого розповідається про початки Хмільника саме з острова посеред Бугу. Але заглянемо ще глибше в історію, до перших згадок про це давнє-давнє поселення.

Насамперед зауважмо, що наші землі ще з глибини віків територіально належали до Волині. Поділля було довгий час незаселеним. Так от, син володимиро-волинського князя Ігоря Ярославича, онук Ярослава Мудрого Давид Ігоревич (1059 – 1112) – волинський князь, вів боротьбу за волинський престол, на який войовничі сусіди також зазіхали. У 1097 році після Любецького з'їзду Давид Ігоревич, за підтримки київського князя Святослава Ізяславича, захопив у полон теребовлянського князя Василька Ростиславича і звелів виколоти йому очі. Інші князі переслідували Давида Ігоровича за цей злочин, і він змушений був утекти до Польщі.

Невдовзі Давид Ігоревич закликав собі на допомогу половецького хана Боняка і за його підтримки здобув Володимир і Луцьк. 10 серпня 1100 року князі Святополк Ізяславич, Володимир Всеволодович Мономах, Давид і Олег Святославичі уклали у Витичеві договір про припинення міжусобної боротьби. Княжий суд позбавив Володимир-Волинського князівства князя Давида Ігоревича, який порушив перемир'я, укладене на Любецькому з'їзді 1097 року, і спричинив міжусобну війну. Взамін йому було надано у володіння Бозький Острів, Дубно, Чорторійськ, а невдовзі й Дорогобуж та 400 гривень срібла [8, с. 109].

Михайло Грушевський так описує ті події: *«...за те, що ти кинув ніж між нами, чого не було в Руській землі, позбавляємо тебе володимирського стола, але ані ув'язнимо тебе, ані зробимо іншої шкоди, а даємо тобі волость Бозький Острів, крім того Святополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волості) і Чорторійськ (з Турово-Пінської), а Мономах – 200 гривень і Святославичі других 200 гривень грошима. Давид не відважився противитись і піддався присуду. Потім Святополк дав ще Дорогобужську волость»* [9, с. 98].

Як бачимо, вперше Бозький Острів згадується під 1100 роком. Отож, наше нинішнє місто Хмільник має набагато глибші історичні корені, ніж вважалося (на сьогодні перша згадка про нього, як відомо, датується 1362 роком). Нині ж йому – більше 900 років. У 2000 році можна було святкувати 900 річчя з часу першої згадки про нього в історичних джерелах.

У середині XII століття верхнє Побужжя вже описується у документах як густозаселена смуга південного границчя з містами Межибожем і Божьським. Той же М. Грушевський, досліджуючи древні міста в поріччі Тетерева і Случі, зазначає, що у другій половині XII ст. місто Котельниця було центром княжої волості, *«куди входило також київське Побожє – городи Бозький, Межибоже»* [9, с. 288].

У документах тих часів під 1146 роком знаходимо й таке: *«Приведше Святослава Всеволодовича до присяги»*, дали йому Бозький, Межибоже, і п'ять *«градів»* [9, с. 296]. У 1151 році князь Ізяслав віддав Бозький і Межибоже Ростиславу Юрійовичу [10, с. 23].

У XIII столітті ця територія входила до згадуваної Болохівської землі. Із другої чверті XIII століття саме ця місцевість із політичним осередком у Межибожі та з градами Бозьким і Кудином, заселеними корінним тубільним населенням, була під владою галицько-волинських князів. Із середини XIII століття Побужжя відмовляється коритися галицьким правителям і безпосередньо підлягає татарам.

Слід зауважити, що за даними вінницького дослідника В. Отамановського, в другій половині XII ст. горішне Побожжя виступає в літописних звітках як густо заселена смуга південного пограниччя з городами Межибіжжя і Божський та городом Прилук на лівобічній доплаві Богу Десні [3, с. 40]. Отже північна частина Вінницького повіту теж входила до Болохівської землі зі своїми городами і становила на північному Побожжі міцний масив давньої колонізації ще за часів передтатарських [3, с. 41]. Таким чином бачимо, що Бозький Острів є давнім київським містом на терені нинішньої Хмільницької землі.

Болохівські князі були князями в значенні володарів, а не просто сільських старійшин. Ці князівства не були великими за розмірами. Всі питання вирішували спільно, громадою. Під час Батийового походу на руські землі, щоб уникнути погрому (адже війська Данила Галицького, покинувши цю землю напризволяще, втекли на захід), болохівці, щоб не бути знищеними або поневоленими, змушені були піддатися татарам, і за це були помилувані ними. Отож татари не пройшли вогнем і мечем нашими землями. З приводу цього дуже обурився князь Данило, якому належали раніше території. А коли в 1241 році болохівські князі зі своїми дружинами взяли безпосередню участь у поході князя Ростислава Михайловича на Бакоту, *«Данило з усіма силами кинув ся на болохівські городи: «Городи їх дав огневи і греблі їх розкопав, взявши багато невільників і розграбивши їх городи: Деревич, Губин і Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьков; прийшов на те Курил печатник князя Данила з трома тисячами піших і трома стами кінних (відбивши від Бакоти Ростислава) і дав їм Данило розграбити Дядьков город і від нього зачавши полонив і попалив землю Болоховську; їх Татаре полишили (помилували), аби для них орали пшеницю й просо, а Данило тим більше ворогував на них, що вони покладали ся на Татар»* [11, с. 157].

Краєзнавець Арсеній Ратушний у книзі «Історія рідного села» відмічав: *«Мною була знайдена монета під хатою в 1953 році часів Данила Галицького, мабуть, загублена якимсь воякою»*. Отож бачимо, що війська галичан були під Жданівкою у ті далекі часи. А відтак були і в Бозькому.

Однак рух Данила проти болохівців не був зламаний. З відходом галицьких нападників залишки громад знову відновлювали старі автономні порядки. Протягом наступних років завоюницькі походи галицьких правителів проти так званих «татарських людей» продовжувалися з більшими силами. Той же Михайло Грушевський про короля Данила зауважив: *«Його боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, на скільки він був сином минушого, а не чоловіком будучим»* [11, с. 91].

Для нас є характерним, що саме тут, на півдні Волині (нині півночі Поділля), була така велика кількість замків і містечок, що Данило отим Чорним шляхом приходив не один раз підкорювати волелюбних болохівців. Містечка за своїми розмірами були дійсно невеликими, від 50 до 200 – 300 дворів. Ремесла і торгівля в них перебували в зародковому стані. Їх заснування значною мірою диктувалося потребами оборони: щоб захиститися від набігів ворогів під час міжусобної боротьби. Тому практично усі болохівські міста і містечка були укріпленими фортецями. За сприятливих умов містечка переростали у більші міста. Однак, усі ці поселення залишалися аграрними, з досить незначною кількістю ремісників і купців. Як правило, відрізнялися ці містечка від сіл лише тим, що у них проводилися торги та ярмарки. Число жителів у більшості тогочасних міст було від 1-ї до 3 тисяч осіб.

До таких містечок щонайперше відносилися, крім згаданих вище, Болохів (нині Любар), град Синя Вода (нині Уланів), Городок (нині Райгородок по дорозі на Бердичів), Сімоць (місто було неподалік сучасного села Сміла), Дядьків (нині Дяківці по дорозі на Летичів), Кудин (нині село Кудинка Летичівського району), Чорнятинці (нині село Чернятинці у Хмільницькому районі), Клітин (Острог) (нині село Клітенка), Росохи (нині на цьому місці село Митинці) та ін.

Так от, боячись поширення автономного протатарського руху з боку болохівців на свої території, галицькі правителі змушують своїх князів активно діяти: *«...сам соціальний устрій в цій (Болохівській – М. Д.) державі і особливо тамтешні порядки, починають наводити на галичан страх більший, аніж присутність на Русі татаро-монгольських орд. Саме це*

служить головною причиною того, що в 1254 – 1255 і 1257 рр. Данило Романович повторює розгром Болохівщини з новою силою. Літопис повідомляє, що на цей раз були підкорені Меджибожжя і болоховці, а також «Белобережцы и Чернятинцы и все болоховцы» [12, с. 7].

«Війна розпочалася походом на Побожжє: тут взято Межибожжє й полки Льва Даниловича повоювали «Побожье и люди Татарьськыя», тим часом як полки Данила і Василька руйнували область над Горинєю (Болохово). Потім навесні Данило вислав сина Шварна на громади Тетерева й середньої Случи, і він «взя все города сядяция за Татары» по Случи и Тетереву. Сей другий похід змусив до покори громади, що ще тримали ся по попереднім: «Белобережцы, Чернятинцы и вси Болоховцы» прислали свои посольства до Данила» [11, с. 86].

Отож, як бачимо, землі побіля Любара на берегах Случі, Присниводдя, побіля Чернятинця та Побужжя галицькими військами були підкорені. Жорстокість, сваволля галицьких правителів не знали меж. За те, що громади намагалися бути незалежними від галицького князівського впливу, вони і поселення немилосердно знищувалися. Характерно і те, що усувалися таким чином не очільники спротиву, а цілі міста, села, землі. Кількаразові спустошення болохівських громад виразно показали цим людям, що Данило їм набагато небезпечніший, ніж татари. Такий агресивний стан галичан можна пояснити лише спробою болохівців вирватися з-під князівського обтяжливого режиму, який дійсно важким тягарем лежав на плечах народних мас. Саме під зверхністю ординців болохівці намагалися відшукати більшу свободу, легше оподаткування. І це їм раніше вдавалося.

На те, що татарщина на цій території не була такою жорстокою, а певним чином навіть поблажливою до мешканців цього краю, вказують ряд дослідників. Так, український історик минулого Гнат Хоткевич писав: «Що ж до самої неволі татарської, то вона не була надзвичайно тяжкою. Татари брали податки, часом навіть великі, але на тім і обмежувалися. На душу народну татарин не посягав. Він не казав – забудь свою мову, а говори по-моєму, забудь свою національність, а зробися татариним і т. д. І з того погляду, пізніші – польська, а потім московська неволі – були для нашого народу далеко тяжчими. Бо тут мало того, що податі бралися гірші татарських і доводили народ до повної руйни економічної, але тут наладилося ярмо ще й на душу народну: веліли приймати їх мову, любити їх історію, їх королів та царів і т. п. – а це вже найгірша неволя» [13, с. 112].

То ж, щоб вирватися з непосильного гніту, й вели довгу і вперту боротьбу жителі Русі, зокрема й болохівці. Як доказ нелюдського ставлення до болохівців, той же М. Грушевський, за документами Іпатіївського літопису, наводить факти про знищення Звягеля, жителі якого нібито підсміювалися над завойовниками: «Данило забрав ціле місто в неволю й поділив людей між учасниками походу: одних Васильку, иньших Льву, иньших Шварнови, а саме місто спалив до решти, так, що коли по кількох днях наспіло литовське військо, воно, як оповідає літописець, застало тільки головешки та псів, що лазили по городищу» [11, с. 87].

Отже, потрібно раз і назавжди деяким промосковським дослідникам усвідомити, що не татари знищили колись квітучі села й містечка Болохівщини, а війська князя Данила та його синів. Тому, зрозуміло, що й такі невеликі містечка, як Бозький Острів, Синя Вода, Чернятинці, Сімоць, Острог, Городок та ін. на наших землях, не могли протистояти сильним завойовникам, були неодноразово зруйновані і спалені. Нечисленні жителі, напевне, ще сяк-так проживали у цій місцевості. Та особливість, що містечка знаходилися на відомих Татарських шляхах, також призводила до різкого зменшення населення.

Віроломний напад галицьких завойовників на Бозький Острів призвів до того, що жити у цій місці, на перехресті доріг, було вкрай небезпечно, а то й просто неможливо. Тому населення граду вимушене було переселитися у більш надійне місце. Саме у середині XIII століття, вниз за течією Богу, неподалік гирла річечки Перегонівки (нині Стрижавки), виникло поселення із уточнюючою назвою «Нижній Бозький». З часом це давнє поселення переросло у чималий осідок із йменням Стрижавка (це за три кілометри від Вінниці). Отож, наше місто на Богу стало фактично «Верхній Бозький» (Острів), а побіля нинішньої Стрижавки на Богу – «Нижній Бозький». Як доважок, долучу й те, що поблизу Бозька

(Хмільника) в давнину було поселення із монастирем (Голодьки), куди підземним ходом втікали від ворога власники граду. Біля Нижнього Бозька (пізніше – Стрижавки) також у давнину був монастир, що іменем бога укривав утікачів від нападників.

Трішки пізніше, із експансією литовців на українські землі, з появою нових господарів, знову відроджені деінде болохівські громади трималися відособлено й насторожено. Вони й далі намагалися жити по-старому, *«орати пшеницю й просо»*, бути під надійним татарським впливом, який завжди обороняв їх. За яких сто років із пам'яті поколінь не вивітрилися жорстокі часи князівського режиму, тому й не було у населення, особливо верхнього Побужжя, Присниводдя, Прислущя та інших місць, особливої довіри до нових правителів.

Однак, варто сказати й те, що вчені, досліджуючи давню Болохівщину, різні поселення ототожнювали із староруським містом Бозький. Ми можемо навести чимало прикладів такого «приписування» давнини певним осідкам. Це – залишки давньоруської осади біля села Городище Деражнянського району, село Божикивці цієї ж області та ін. Однак ті безпідставні доводи треба заперечити й відкинути із будь-якого наукового вжитку. Так, дослідник Поділля Євтим Сицинський, проаналізувавши документи і джерела, обстеживши територію Божикивець, ще у ХІХ столітті писав: *«...это предположение не находит себе подтверждения в археологических находках. Городища здесь нет»* [14, с. 558].

Український історик Дмитро Дорошенко пише, що у 1370 році побудовано замки у Смотричі, Бакоті, Кам'янці: *«пізніше постали замки у Брацлаві, Сокильці, Меджибожу, Божську й Вінниці»* [15, с. 103].

Отож, якщо після 1370 року збудовано замок у Божську, то де саме? Не в Городищі на Деражнянщині, бо там не протікає Бог, не в Божиковичах, бо там, за Є. Сицинським, *«городища нет»*. А тоді де ж? Відповідь: у колишньому Бозьку, нині Хмільнику. Наявне поселення просто носило назву, пов'язану з річкою Бог.

Треба знати й те, що слово «бог» в давньоруських племен тиверців означало «водний шлях», тобто шлях по річці, «течія». Пізніше назву трансформували у значення «Господь». Тому град Бозький, як і було заведено в давнину, носив назву річки, на березі якої він знаходився. Подібного – досить багато: річка Синя Вода – град Синя Вода, річка Деревна – град Деревич, річка Семоць – град Семоць, річка Веніця – град Вениця, річка Кудинка – град Кудин і т. д. Під час різних історичних процесів поселення зникали, змінювали свою назву, а річки, як правило, й далі носили давні самотні (хіба трішки видозмінені) назви.

Так-от, після підкорення військами Данила Галицького Бозький Острів (городок) перебував у повному занепаді, був спаленим і зруйнованим. Вціліле населення знайшло більш спокійніше місце побіля сучасної Стрижавки – Нижній Бозький. Тут же, на місці Бозького Острова, виникло з часом інше містечко, з іншою назвою. Пізніші документальні описи повідомляють наступне: *«Мы смело можем отнести основание города Хмельника ко временам первоначального литовского владычества в Подолии, т. е. по крайней мере к концу 14 века, а может быть, и к первой его половине. В подтверждение своего мнения, мы можем указать на свидетельство Стрийковского, который приписывает основание этого города князьям Кориатовичам»* [16, с. 417].

«Характер исторической жизни города Хмельника, т. е. его значение в истории Подолии в политическом, гражданском и религиозном отношении, находится в тесной связи с его географическим положением на территории подольской земли. По этому, чтобы лучше понять характер исторических событий в этом городе, мы попытаемся сделать несколько предварительных замечаний об его географическом положении. Город Хмельник, как мы уже заметили, стоит на реке Буге, на том именно месте, где эта река, после своего течения из Проскурова на северо-восток, вдруг быстро принимает восточно-южное направление. Казалось бы, что такое географическое положение этого незначительного городка, хотя и на главном изгибе этой по преимуществу «подольской реки», еще не говорит ничего особенного в пользу исторического значения этого городка в Подолии. Но значение это так ощутительно в истории Подолии, что невольно обращает на него внимание. Вообще нужно заметить, что историческая жизнь народов, особенно жизнь первоначальная, развивается по течению рек,

это закон всемирно-исторический. Реки – это первоначальные естественные пути сообщения между всеми народами, это первые главные нити, которыми, так сказать, шивается самим естественным образом первоначальный объем всякой государственной территории, нити, которыми означаются пределы пространственного внешнего распространения и физической, и нравственной силы всякого народа. По этому народ, занявший главный выгодный пункт на этих водяных путях, по необходимости будет влиять на жизнь народов, связанных с ним посредством этих путей. Мы увидим ниже, в кратком обзоре исторических событий города Хмельника, частное применение на деле этого всемирно-исторического закона. Расположенный на главном изгибе северо-восточной части реки Буга, город этот с древнейших времен был главным отправительным пунктом колонизаций вверх и вниз по течению этой реки. Мало того, в силу этого же географического положения города Хмельника, здесь впервые образуется центр местной как бы охранительной для всей северо-восточной Подолии, силы, наводившей ужас и обнаруживающей свое решительное влияние даже на отдельные татарские владения. Далее, благодаря этому же географическому положению, город Хмельник служил ключом в Подолью с северо-восточной стороны, как Каменец – с юго-западной и Ладыжин с юго-восточной стороны. И в самом деле, стоило только овладеть Хмельником, как с одной стороны открывается свободный путь вниз по реке Бугу в Янов, Винницу, Немиров до самого Брацлавля и Ладыжина, а с другой стороны – Синява, Летичев, Меджибож, Проскуров вводили победителя другою стороною в глубь Подолии. Город Хмельник имел значительное влияние и на историю цивилизации в Подолии: тогда как Каменец был представителем и проводником в Подолью западной цивилизации. Хмельник поддерживал в Подолии чисто русский элемент, впуская в Подоль толпы русских поселенцев, скрывавшихся сюда от татар и вообще убежавших из России по каким бы-то ни было причинам, и можна сказать, он с честью исполнил свою задачу. Но благодаря этому географическому положению, история города Хмельника чрезвычайно запутана: стоя на главной татарской дороге, или «Янычарскому пути», как говорят историки, город этот, можно сказать, не имел ни одной спокойной минуты, здесь постоянно двигались татарские орды, как чрез ворота и в Подоль и из Подолии, оставляя за собой одно разрушение. Словом, город Хмельник по его географическому положению, можно назвать главным историческим центром на северо-востоке Подолии, как на юго-востоке Ладыжин, потом Брацлав, а на юго-западе Каменец» [16, с. 418 – 421].

Це саме підкреслює в своїх дослідженнях і М. Карамзін. Він приписує заснування Хмільника Коріатовичами [17, прим. 12]. Це ми читаємо також в публікаціях «Подільських губернських відомостей». Згадані вище «Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета» наголошують: «Сведения о Хмельнике восходят с 1331 года. Он вместе с другими городами Подолии перешел во власть литовских князей Кориатовичей и, как пограничный в тогдашней Подолии, был укреплен своими новыми владельцами» [14, с. 606].

Ми знаємо, що дата 1331 року є також у «Хроніці» М. Стрийковського про битву на Синій Воді, а потім звільнення Торговиці... Отже, вже навіть ці аргументи схиляють нас до думки, що події відбулися на півночі Поділля.

У цьому повідомленні говориться, що литовські князі взяли під свій вплив це прикордонне містечко раніше 1362 року. Що ж, подібне цілком можливе. Адже відомо, що в 1341 – 1345 роках на Волині і півночі Пониззя (Поділля) оселилася чимала група литовських князів Гедиміновичів. Найбільш впливовими були сини Михайла Коріата. Дуже вірогідно, що хтось з них узявся за відбудову зруйнованого галичанами Бозького Острова (граду). Адже це «ключ – місто» до Пониззя.

Український історик Дмитро Бантиш-Каменський зазначає таке: «В половине 14 века жестокая язва свирепствовала в России, оказалась в Киеве и Чернигове... Около сего года, по словам Стрийковского, племянники Ольгерда: Олександр, Константин, Георгий и Федор Кориатовичи основали города: Брацлав, Винницу и Хмельник (сначала поветовый город брацлавский, ныне местечко Подольской губернии Литинского повета)» [18, с. 20 – 21].

Отже, з цих документів випливає, що початки поселення з новою назвою «Хмельник» пов'язують безпосередньо з литовським завоюванням. Хоча за легендами, заснування міста відносять до другої половини XIII ст. і навіть ще раніше. Наприклад, коли війська князя Данила зруйнували і знищили Бозький городок, залишки населення переховувалися на острові посеред Бугу, вкритому густими заростями хмелю. Від останнього й нібито пішла назва населеного пункту (поговоримо про етимологію нижче).

Так-от, після відомого походу Бурундая, городок почав поступово відроджуватися. Татари сприяли його розвитку, адже він стояв на важливому для них шляху, був воротами на Поділля та з нього. Перебуваючи у такому вигідному географічному розташуванні, місто, найбільш ймовірно, було резиденцією ординських володарів цього краю. Маючи татарську підтримку, поселення швидко міцніло. З середини XIV століття за ним закріпилася нова назва «Хмельник».

Краєзнавець Арсеній Ратушний писав: *«От, наприклад, де зараз знаходиться старе місто, був природний острів на р. Буг. Навесні велика частина острова вкривалась водою, за винятком досить високої місцини, яку спочатку обставляли високими палями – частоколом, а згодом кам'яною стіною. Так з'явився замок, усередині якого знаходився дім управителя, казарма, вежа (арештантська) і одна чи декілька сторожових баит. Гадаю, що після зруйнування містечка Божський частина населення врятувалась і заховалась в заростях острова. Там заснували м. Хмільник, обгородили його частоколом, збудували землянки. Згодом місто почало розростатись, будуватись поза замком, з'явилося населення, що займалось не тільки хліборобством, а й ремісники, згодом – торгівці»* [19, с. 29].

Як вказують ряд дослідників у працях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, литовський князь Ольгерд, розбивши татар на річці Синій Воді, оволодів невеликим поселенням Хмельником. *«Воно знаходилося за шість кілометрів від Чорного шляху, яким рухались татарські орди, і було воротами на Поділля з північного сходу»* [20, с. 661].

Отже 1362 рік в часовому вимірі є першою писемною згадкою про місто з назвою Хмельник. Із приходом нових власників, династії Коріатовичів, Хмельник бурхливо розвивається. У 1448 році місту урочисто надано Магдебурзьке право, як прикордонному. У ті далекі часи кожне поселення, тим більше містечко, було чіткою власністю.

Тенденція до назв певних територій, сіл, міст за ім'ям чи прізвищем його власника чи осадчого в Литовському та Галицько-Волинському князівствах мали значне поширення. Навіть за князя Данила, як зазначає історик Наталія Полонська-Василенко, у Галичині та Волині засновано близько 70 таких міст [21, с. 203]. Серед них Львів, Данилів, Володимир, Володарів, Василів, Вишневець, Любар та інші. Всі вони певною мірою пов'язані з іменами чи прізвищами їх власників або засновників.

У топонімічних словниках читаємо, що град з назвою: *«Хмільник заснований в середині 14 століття. Але, як свідчать перекази, був відомий раніше, у другій половині 13 століття. Ця територія була вкрита лозами та калиною, по яких вився хміль. Від останнього нібито місто й дістало назву»* [22, с. 134, 155 – 156].

Уже з цього видно, що складач цієї розповіді не утруднював себе в детальній пізнанні походження назви поселення. Він вибрав простіший шлях – Хмільник має корінь – *хміль*, отже, від нього й пішла назва міста. Хоча назву Хмільника і виводять від кореня *хміль*, переконаний, що походження міста нічого спільного з цією рослиною не має. Всі давні літописи та друки називають місто «Smelin» «Smelik», «Хмельник», «Хмелин», «Хмельнік», «Кхмельник», «Chmielik» «Chmielnik» та ін. Як правило, «е» в корені пишуть через старослов'янське «**ять**». А «**ять**» читається як «**і**» і як «**є**». Хмільником місто стало за радянської епохи. Аналізуючи згадані вище та інші праці, ми практично ніде не зустрічаємо Хмільник як невеличке поселення чи село, всюди – містечко або град. Це прямо вказує, що Хмільник розташований на місці колишнього чималого містечка Бозький Острів.

Принагідно розглянемо ще деякі тонкощі тогочасного життя Бозька. Насамперед зауважимо, що на верхньому щаблі правління братів Коріатовичів на Поділлі бачимо, крім

Юрія, Олександра, Бориса і Федора ще й Василя Вінницького (*Vasiliaj Vinnickigo*) (або Бозького). На думку сучасного польського науковця Я. Тенговського, саме Василь є протопластом цілої плеяди знатних князівських родин на українських землях: Порицьких, Збаразьких, Вишневецьких, Вороніцьких. Василь Вінницький (Бозький) міг народитися у Михайла Коріатовича в 50 – 60-х роках XIV століття. Даний історик цій важливій для Поділля темі присвятив кілька розвідок, де обґрунтував думку, що князь – Василь Бозький (*Wasioł duce dicto Boszki*) – дуже ймовірно є батьком Федька Несвизького – пізнішого володаря Бозького граду (Хмельника). Таку ж версію підтримує інший дослідник, Я. Куртика. Відомий науковець В. М. Михайловський підкреслює, що аналіз документів, пов'язаних із литовським князем Василем та Федьком Несвизьким, а також історичних подій з кінця XIV ст. по кінець 1430-х років, провокує до висунення гіпотези про локалізацію міста Бозького.

Тобто ці науковці також твердять про локалізацію (місцезнаходження) давнього руського міста Божського саме на повороті Богу, тобто нинішнього Хмельника. Загляємо в історичні нариси про Хмельник і там зразу ж прочитаємо про коріння Федора Несвизького, який був власником нашого граду у ті далекі часи (детальніше можна ознайомитися: *Tegowski J. «Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieswickiego» Genealogia. 1996. – T. 8. – S. 87 – 90*).

Отож бачимо, що науково доведено правління у граді на острові Богу Василя Коріатовича Веницького, який невдовзі отримав прізвисько Василь Бозький. Якщо Хмельник не був вікопомним містом Бозьким, то де тоді правив князь В. Бозький? У Бузьку на Львівщині його не було. У Божиковичах і Городищі на Деражнянщині – також. Отож, поселення Бозький (нині Хмельник) було на острові посеред Богу. Град носив однойменну назву, а нащадок Коріата Василь унаслідував її для себе. Правлячи тут, він зміцнював південні кордони Литовсько-Руського князівства від спустошливих нападів татар.

А тепер прискіпливіше підійдемо до витоків назви поселення.

Дослідник історії Р. В. Саввов у своїй статті «Про існування Вінницького уділу в Подільському князівстві» за князювання Коріатовичів пише наступне: «Зважаючи на факт переміщення князя Василя з Вінниці в Бозьк (**Хмелин**, Хмельник), яке сталося після завоювання Подільського князівства в 1394 році Вітовтом, можна думати, що Бозький округ при Коріатовичах теж входив до складу Вінницького уділу. Факт існування в минулому княжих резиденцій у Вінниці та Бозьку побічно підтверджується документами першої третини 15 ст. за часів панування на Поділлі Вітовта – наданнями місцевим вінницьким та **хмелинським** (підкреслення жирн. моє. **М. Д.**) **землям**» [23, с. 188].

У цій розповіді автор робить посилання на працю Н. Молчановського «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года», однак нас цікавить підкреслене мною, а саме: *Бозьк (Хмелин, Хмельник)* та *хмелинським (бозьким)* *зимьянам*. Цим самим нам повідомлено, по-перше, що нинішній Хмельник раніше був Бозьким (Божським), а по-друге він пізніше носив назву **Хмелин**. І тому зем'яни називалися **хмелинськими** (бозькими). Що ж, нашу головну версію ще раз підтверджено. Таким чином, назва «Хмельник» має патронімічну основу, вона походить від прізвища «Хмель», про що автор цієї розробки уже не раз повідомляв. Прослідкуймо ж ще раз назву поселення за суфіксом присвійності **-ин**. Отже, **Хмель + ин** буде **Хмелин**. Тобто, цей суфікс прямо вказує, кому приналежало поселення. Запитання: *град чий?* Відповідь: *хмелин*. Запитання: *зим'яни які?* Відповідь: *хмелинські*. У даному випадку град приналежав власнику із прізвищем «Хмель», тобто у йменні міста маємо прикметникову конструкцію.

Чому ж так сталося, що місту було дещо змінено назву і цим заведено дослідників у хащі різних поверхових версій, особливо пов'язаних із рослиною «хміль»?

Вважаю, що «заслуга» в цьому польської шляхти, яка для своєї зручності дещо змінила правопис і вимову назви на свій кшталт – Хмельник. Саме так було названо ряд поселень на Львівщині, Волині та інших землях тодішньої Польщі. Отож, після 1434 року назв поселень із коренем «хмель» (Хміль) виникло чимало. Звичайно, частина з них дійсно належала родині з прізвищем «Хмель».

Історичній науці до цього часу не вдалось остаточно з'ясувати, з якого саме населеного пункту – Хмельника, Хмелева, Хмеліва, Хмельного чи Хмелівки походив рід Богдана Хмеля –

Хмельницького. Якщо ж ми підійдемо з наукової точки зору, то побачимо, що за правилами словотворення (та правилами топоніміки), якби цей рід походив з Хмелева, то назва звучала б «Хмелевський», якби з Хмеліва, то – «Хмелівський». У нашому випадку назва звучить як «Хмельник», а прізвище – «Хмельницький», де остання літера «к», згідно правил, змінюється на «ц». Отже ця версія є більш логічною.

А тепер інші підтвердження. Французький літератор і дослідник минулого Проспер Меріме приділив справі козацтва в Україні чимало уваги. З-під його пера вийшли праці «Українські козаки та їх останні гетьмани», а ще «Богдан Хмельницький» та інші. Саме цей автор звертає увагу, що гетьман Б. Хмельницький має литовське коріння, адже походив з шляхетської сім'ї, яка осіла на Поділлі. Тож не маємо сумніву, що після Синьоводської битви 1362 року князь Ольгерд міг призначити сюди, у дуже важливе прикордонне ключ-місто, когось із своїх ставлеників. Адже й те, що саме з цього часу град Бозький починає носити нову назву, в якій присутній корінь *хмель-*, також є не випадковим. Зрозуміло, новий власник назвав поселення на свій кшталт, тобто за своїм прізвищем. Згаданий автор звертає увагу й на те, що й сам Богдан Хмельницький стверджував, що його прадідом був Венцеслав (Венжик) Хмельницький – козацький гетьман 16 століття. Гетьманував він з 1534 по 1536 роки. Належав до так званої боярської (рангової) шляхти. Прославився під час кримсько-польської війни (1534 року). Зібравши полки реєстрового козацтва та загони охочекомонних, він розгромив Кримську орду неподалік Заславля. Під час генеральної битви вдався до створення табору з возів, який згодом – як вид польового укріплення – був дуже популярний серед козацького війська.

Польський історик В. Марчинський на початку XIX століття також доводив, що саме звідси пішов рід Хмельницьких, з містечка Хмельник на Поділлі.

Хмельницький історик і краєзнавець К. І. Майданик в міськрайонній газеті «Життєві обрії» також висловлював цю думку [24]. Така ж версія походження нашого міста і в краєзнавця з Хмільника М. І. Гребенюка, а також журналіста С. А. Гребельського. Пошуки Венцеслава Хмельницького привели до того, що ряд авторів, наприклад, Герхард Фрідріх Міллер (1705 – 1783) писав: *«Наступником Дашкевича і Ляницького значиться в 1534 році Вениш (або Венцислав) Хмельницький, що очолив козаків у Січі. Не відомо доки тривало його правління»*.

Сучасний автор М. А. Шудря написав книгу «Січ-мати», де в біографічному описі Богдана Хмельницького прямо наголошує: *«З батьківської лінії Богдан Хмельницький був нащадком гетьмана реєстрових військ Венжика Хмельницького. Мати ж його Анастасія, – з родини запорозького гетьмана Богдана Ружинського (Богданка). Тож польський король Ян Казимир, якому тривалий час був підлеглий Богдан, величав молодого Хмельницького не інакше, як «уродзонним», тобто шляхтичем»* [25, с. 28].

Український історик і дослідник козацтва Дмитро Бантиш-Каменський у своїй книзі «История Малой России» за 1876 рік пише наступне: *«Протекло несколько годов, прежде чем отважные ратоборцы составили вновь устроенное ополчение: Венцеслав Хмельницкий, о котором упоминают летописатели, не был главным предводителем их. Он прославился только победой в 1534 году над татарами в Волине и Заславле: мог быть начальником отдельного отряда козацкого. Кончина его и имя приемника Ляницького неизвестны. Должно полагать, что Венцеслав, если не повелевал в Хмельнике, то был тамошний уроженец»* [18, с. 74].

Наш місцевий краєзнавець Арсеній Ратушний ще на початку 20 століття писав: *«Хмельницький Венцислав в 1534 р. розбив татар при м. Заславлі на Волині, якщо не був старостою в Хмільнику, то все ж таки був місцевим воєводою»* [19, с. 47].

Ця цікава тема захоплювала багатьох дослідників, особливо волинян, галичан, які намагалися довести, що з їх землі пішла слава родина. Зрозуміло, що життя Хмельницьких було тісно пов'язано з тими краями, але витоки цього роду, найбільш ймовірно, із нашого Хмільника.

Отже, саме ця версія про походження нашого міста є переконливою і обґрунтованою. А «калина», «хміль», «малина» та інші домисли – це лише фантазія, легенда, яку поширював

люди, не володіючи достовірними фактами. Власники маєтків не могли допустити, щоб їх поселення носили безособові назви, в нашому випадку – «від хмелю». Подібні назви тоді не виникали на Поділлі. Жодного поселення, яке б носило безособову назву, ми не знаємо. А тому колишній давній-давній град Божський Острів за часів правління нових, литовських володарів став називатися спочатку *Хмелин*, а пізніше *Хмельник*. Деякі літописи, як, наприклад, «Русько-Литовський», повідомляють деінде ще стару назву, Божський. А в грамоті князя Ягайла від 13.06.1395 року навіть говориться: *«округи Межибоже, Божського й Виниці з усіма їх приналежностями й правами задержуємо для себе й для своїх наступників»* [26, с. 157]. Однак нова назва міста все частіше й частіше торує собі шлях у документах і літописах того періоду.

Потрібно також звернути увагу на те, що зазвичай, усі литовські топоніми є відантропонімами, тобто походять від імені людини. Це можна пояснити бажанням феодалів і в топоніміці утвердити своє переважне право на землю.

У 1434 році, коли Хмельник відійшов до Польщі, він був уже добре укріпленим замком з розташованими навколо нього численними будинками. У цей час він стає центром так званого Хмельницького староства, а Божський не згадується навіть у документах.

Польща, володіючи нашими землями, практично знищила всі сліди витоків Хмельника, і не тільки. Вона намагалася довести, що ця територія з глибини віків була пропольською, тож не гребували нічим. Знищували літописи, перекручували першоджерела, трактували історичні події на свій кшталт. Пізніше Московська імперія взагалі все українське, національне, історичне вилучала зі своїх книг, натомість силою впроваджувала своє зверхнє, великоросійське. Це ж продовжила й радянська влада, створюючи різні легенди і вигадки про походження наших сіл і містечок, у тому числі й Хмельника. Негоже було доводити, що в його назві – були литовські витoki. Таке тлумачення викликало б шквал обурень у наукових колах, цензури. Адже в центрі України якась маленька периферійна Литва могла утвердити свою назву. Це ж не Москва і не Росія. Тому-то подібне ніде не друкувалося і знищувалося відразу. Нині – інші часи.

Відомий український громадський діяч і поет, лауреат Державної Шевченківської премії Дмитро Павличко під час перебування у нашій країні в 90-і роки висловлював думку: *«Мені здається, що прізвище Хмельницьких походить із Хмельника. Я не переконаний, що це так, але є дані, що його батько Михайло наче б то звідси походить. Саме прізвище Хмельницьких ніде не зустрічається. Так що Хмельник, можливо, себе знайде в цій історичній межі як гніздо цієї славної людини, людини, так би мовити, посланої Богом, котра зуміла об'єднати весь народ, створити державну структуру»* [27, с. 28].

Відомий поет заявляв: *«Достеменно, що військо Хмельницького боронило і ваш район від нападів чужинців. Я радий би властям ту скромну фігуру Богдана, яка стоїть на виїзді, знести. Не пошкодуйте коштів на будівництво нового добротного пам'ятника славному козацькому лицареві, самовідданому борцеві за волю і щастя неньки України. І поставте його не на околиці, а в центрі міста, там де зараз скульптура Ілліча...»* [27, с. 29].

Що ж гарно сказав український патріот. Послухаймося ж до поради мудрої людини.

Далі пропоную трішки подискутувати щодо ідентифікації граду Бозька (Божька). Ряд дослідників, не вникаючи глибоко в суть питання, ідентифікують місто Бозький Острів із містом Бузьк (Бужеськ), що на Львівщині. Зрозуміло, припасовують свої висліди до цього давнього граду, роблять певні висновки тощо. Такої ж неоковирної помилки допустився і корифей української історичної думки М. Грушевський.

Та спочатку ще раз глибше розглянемо цитату з присуду київських князів Давиду Ігоревичу на Витичівському з'їзді 1100 року. Отож, *«...за те, що ти кинув ніж між нами, чого не було в Руській землі, позбавляємо тебе володимирського стола, але ані ув'язнимо тебе, ані зробимо іншої шкоди, а даємо тобі волость Бозький і Острог, крім того Святополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волості) і Чорторийськ (з Турово-Пінської), а Мономах – 200 гривен і Святославичі других 200 гривен грошима. Давид не відважився противитись і піддався присуду. Потім Святополк дав ще Дорогобужську волость»* [9, с. 98].

Із цього давнього документа випливає, що волость Бозький і Острог мала окреме адміністративне означення, а саме була волостью на рівні із сусідніми волостями Волинською і Турово-Пінською. Однак на ті часи такої волості Бозький і Острог не існувало. Але можливо, що тут йдеться про два гради – град Бозький і град Острог? Та якщо ми візьмемо один Бозький, то побачимо, що град Бозький Остров (Острів) дійсно був на півночі нинішнього Поділля, на острові Богу (нині Південному Бугу). Тому саме він міг бути згаданим у присуді князю Давиду. Більше того, коли князю Давиду у власність було надано цілу волость Бозький Острів, то з Волинської волості йому належало взяти лише град Дубен (Дубно), а з Турово-Пінської – Чорторийськ і більше нічого. А при чім тоді поселення Острог? Адже град безпосередньо мав належати до Волинського воєводства, бо пізніше ми знаходимо його саме тут. Однак у присуді князів зазначено лише Дубен з уточнюючою вказівкою – з *Волинської волості*. Отож град Дубен дійсно приналежав до Волині, а отой Острог був чимось іншим на якійсь іншій землі.

Не ідентифікувавши, що це за «Бозький і Острог», М. Грушевський при подальшому висвітленні історії міста Острога робить ще одну помилку. Він пише: *«Славний пізніше Острог не знати навіть чи й існував тоді. Непевність в тім, як розуміти слова літописи під 1100 р., про городи дані Давиду Ігоровичу «в Божескомъ в Остроге» чи за два осібні міста, чи за одно (Божський острог). Я вважаю більш правдоподібним, що се два осібні міста, і – значить – Острог існував уже в XI в. але більше про нього нічого не чуємо; своє значіння, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в., острозькі пам'ятки належать до сих пізніших часів»* [9, с. 389].

Як бачимо, непевність у визначенні приналежності Бозького Острога до Волині турбувала М. Грушевського. Він формулював різні здогади, але в кінці-кінців все ж пристав до хибної думки. В історичних документах важлива навіть невелика помилка. Вона може кардинально змінити текст. У нашому випадку бачимо трактування за один і той же документ спочатку – «Бозький і Острог», а в подальшій розповіді історика – «в Божескомъ в Остроге».

Цікавим є те, де дійсно у XI столітті міг взятися на Горині Бозький Острог? І чому він в такому випадку був Бозьким? Адже Буг (Західний) тече від Острога на досить значній відстані, а Острог знаходиться на Горині.

Давня волость Бозький Острог (правдоподібніше Остров) був (була) не на Волині, а на півночі нинішнього Поділля. Саме так град й був зображений на давніх мапах. Безперечно, у Бозькій волості граду Острога не було. Міг бути Бозький Острог, тобто укріплення на Богу, на наших землях. Переконалий, не було Острога у ті далекі часи й на землях Волинської волості. Бо якщо б він був у 1100 році, то де від подівся у подальші часи? Яка його величина? Саме про це й писав М. Грушевський, наголошуючи, що *«більше про нього нічого не чуємо; своє значіння, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.»*. Адже Бозький був центром волості, Дубен також значним градом, таке ж можна сказати й про Чорторийськ. Отож Острог повинен бути не меншим осідком.

Це все тому, що Острог на Волині виник дещо пізніше, у XIV столітті і виникнення його тісно пов'язане із родиною князів Острозьких. Тому й назва граду була відповідна. Які Острозькі жили тоді у 1100 році та ще раніше? Відповіді не має.

У зв'язку з приходом татар, населення Турово-Пінського князівства, аби не потрапити під вплив нових завойовників, перейшло в лісі північніше свого колишнього місця проживання і там, пересидівши трішки більше ста років, явило себе на чолі із князями Острозькими. Перший з них нам відомий князь Данило, безпосередньо брав участь у литовсько-руському війську, визволяючи північно-західні українські (руські) землі та у подіях 1362 року. Саме з цього часу вказана князівська родина офіційно з'являється на теренах Волино-Подільських земель. І саме в цей час Острог починає грати важливу консолідуючу роль у внутрішній і зовнішній політиці. Тому вважаю помилковим припущення М. Грушевського щодо віднесення волинського Острога до часів початку XII століття. Без будь-яких підстав великий дослідник історії зробив наголос що Бозький Острог (Остров – М. Д.) – це два різних поселення. Відповідні наші

дослідження доводять, що Бозький Острог – це Бозький Острів, а саме град-попередник нашого Хмільника.

Зрозуміло, коли град Острог знаходився пізніше на Волинській землі, то чому в наявному документі з літопису він згадується поряд із Бозькою волостю, а не поряд з волинським градом Дубен? Тут невідповідність. Коли була Бозька волость, яка стояла окремо від Волині, то при згадці в присуді граду Дубен, потрібно було обов'язково згадати й Острог, він теж був на Волині. Але цього не сталося. А це тому, що у тексті не йдеться про Острог на Волині, а йдеться про острів чи острог на Богу (Південному Бузі). Тобто вказаний град мав назву з уточнюючою ознакою *Бозький (Острог чи Острів)*. Ще раз підкреслимо волинський град Острог знаходився на річці Горинь.

Міркую з іншого боку. Якщо Бозький Острів, то для дослідника може зразу ж виникнути застереження, адже який острів міг бути на території Придніпровської височини, тобто на півночі нинішнього Поділля? Ніякого! Тому у документі може бути помилкова описка і замість слова «*Острів*», у назві волості, було написано «*Острог*», а відтак отримано «*Бозький Острог*». М. Грушевський, пишучи свою «Історію України-Руси», не вивчив детально це питання, а тому й зробив поспішно хибну версію.

Пригадаймо тепер уже вказані вище слова історика П. Н. Батюшкова: *«Поляне, занимавшие нагорный берег Днепра, на юго-западе разселялись до верховьев восточного Буга, и по среднему его течению, соседили с тиверцами, а на юге, быть может, с уличами. Здесь, на восточном Буге, был впоследствии киевский город Божский Остров»*.

Таким чином ми прийшли до висновку, що град Бозький Острів у ті далекі часи існував і він дійсно у 1100 році був центром волості. Тому й зрозуміло, що київські князі у Витичах дали цей свій град у власність Давиду Ігоровичу. Саме звідси князь-ізгой підтримував гарні стосунки з половецьким ханом Боняком, якому дав можливість поселитися неподалік (де нині село Куманівці).

В усіх випадках, навіть коли ми не візьмемо до уваги цитату з праці історика П. Н. Батюшкова про київський град Бозький Острів, то й у назві Бозький Острог ми все одно приходимо до одного і того ж граду на острові річки Бог.

Що таке «острог» ми читаємо, наприклад у того ж М. Грушевського: *«Коли властивий город чи замок не міг містити всіх осадників, то «передгородье» обводили дерев'яними палисадами-частоколом, так званий «острог». Кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадують ся тільки пізніше, як щось надзвичайне». «З тих чи інших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувала ся, стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, мешкала попід ними, і так виростав «острог» – огорожені оселі навколо властивого «города»*.

Дослідник І. Гуржій стверджував, що слово «острог» – це вже дерев'яна огорожа, частокіл з колод навколо поселення.

Отож древній наш Хмільник міг бути таким укріпленням – острогом. Але разом з тим острівне на Богу розташування граду було вже неабияким укріпленням, набагато кращим і надійнішим за дерев'яний частокіл. Тому й назва Бозький Острів згадується в науковій літературі. Натомість словосполучення Бозький Острог у наукових джерелах не знайдено.

Як ще одне підтвердження нашої версії про те, що вперше в науковій літературі згадано нашій давній град Бозький Острів (Острог), а не град Острог на Волині, ми можемо побачити також у М. Грушевського. Описуючи про «городи в поріччях Тетерева й Случі» історик слушно зауважує: *«...в середині 1 і в 2-й половині 12 в. Котельниця бувала центром княжої волості, куди входило також київське Побожжє – городи Божський і Межибожжє»* [9, с. 288].

Як бачимо, в тексті йдеться про гради, які знаходилися на річці Бог, практично на кордоні Волині і Поділля. Так от, практично згадана Котельниця й стала центром волості після того, як Давид Ігорович за присудом став власником Бозького Острова.

Цей же самий автор у подальшій своїй розповіді пише наступне: *«...розложивши княжі волості в Київщині в тім порядку, як часто котра була княжою волостю, ми дістаємо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канів, Котельниця (з Божським,*

Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужеськ, Мозир, Корчеськ» [9, с. 296]. Тобто ми тут бачимо, що Божський град, входив до земель кийвських князів і був під зверхністю Котельниці, як центру волості. Таким чином Божський, Межибож і ще два неназваних міста виступають як підлеглі до Котельниці поселення.

Що ж до містечка Бужеська (нині Бузька на Львівщині), то він у названому ряду стоїть як окреме волосне поселення. А проте чимало новітніх укладачів різних літописних документів, без будь-яких історичних досліджень прямо вважають і вписують, що під 1100 роком згадано не Бозький на Богу (Південному Бугу), а Бузьк і Острог на Волині. Тобто вони розривають прадавнє місто на Богу Бозький Острів (Острог) на два міста і хибно прив'язують до присуду князів у Витичах Бузьк на Львівщині і Острог на нинішній Рівненщині. Так, наприклад, упорядник О. Г. Мукомела в книзі «Спадщина поколінь» пише за 1100 рік наступне: *«Та ми не зв'яжемо тебе і ніякого лиха не заподіємо, а ось що даємо тобі: іди і сідай у Бузьку і Острозі...»* [30, с. 163].

Тобто з цієї перекладеної науковцем цитати стає зрозуміло, що автор легко, без будь-яких на те підстав, переносить нас на витоки Західного Бугу до невеличкого містечка Бузька і на Погориння до Острога. Таким чином повністю перекинуто назву поселення в тексті першоджерела, що є недопустимим для науки.

Введення у вжиток хибних, через необізнаність, історичних назв певних поселень приводить до фальшування і перекинування джерел, надання в канву певної історичної розповіді тих земель, які абсолютно не причетні до згадок у літописах. Так, наприклад, відбулося і з повідомленнями про битву русько-литовських військ князя Ольгерда 1362 році з татарами на річці Синій воді, де недалекоглядні дослідники безпідставно перенесли подію аж на річку Синюху на Кіровоградщині, бо, бачите, у назві річки є ознака «синій». При цьому абсолютно не шукалася ота вікопомна з документів, наприклад, з Рогозького літопису, Синя вода. Просто вписали річку Синюху за приблизною схожістю назви. Археологічні розкопки не виявили тут абсолютно ніяких слідів пам'ятної битви. А проте деякі історики Кіровоградщини й далі ототожнюють легендарну Синю воду із річкою Синюхою, а не з реальною річкою із мальовничою нинішньою назвою Снивода. Прикро, що подібна історія продовжується у фальшуванні назви Бозький Острів, або Бозький град.

Острівне містечко Бозький, нині Хмільник, було до цього часу на Поділлі не ідентифіковане науково, тобто не мало прив'язки даної літописної назви до певної території. Чимало дослідників безпідставно і бездоказово тлумачили місцезнаходження колишнього Бозького граду у різних місцях, окрім самого Хмільника. Наприклад, науковці Хмельницької області ототожнювали Бозький із залишками давньоруської осади в селі Городище Деражнянського району, або в селі Божикивці цього ж району. Однак ще Євтим Сицинський, обстеживши скрупульозно Божикивці, писав: *«Это предположение не находит себе подтверждения в археологических находках. Городища здесь нет»*.

Український історик Дмитро Дорошенко писав, що у 1370 році були побудовані замки у Смотричі, Бакоті, Кам'янці: пізніше постали замки у Брацлаві, Соколиці, Меджибожі, Божську й Вінниці.

Якщо ж після 1370 року збудовано замок у Божську, то де саме? Як уже згадувалося, не в Городищі на Деражнянщині, бо там навіть не протікає річка Бог. Не в Божикивичах, бо там, за словами Є. Сицинського, «городища нет». Відповідь: у колишньому Бозькому Острові – нині Хмільнику. Наявне давнє поселення носило назву, пов'язану з річкою Бог (Південний Буг). Слово **Бог** у глибині віків у давньоруських племен тиверців означало «водний шлях», тобто шлях по річці. Адже торгівля проходила виключно по водних артеріях.

Пізніше лексичне значення було трансформоване у значення Господь. Тому град Бозький, як і було заведено в давнину, носив ознаку у назві великої ріки, на березі якої він знаходився...

Отож наше чарівне, древнє місто впродовж століть мало різні назви: Бозький Острів (Острог) – Бозький град – Божський – Бозьк – Хмелин – Хмельник – Хмільник. Йому під тисячу років! Про нього знає чи не весь світ! Нових йому звершень і процвітання!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Пашковець М. Д.* Легенди «степових дзвіночків» або країна мамаїв-характерників / М. Д. Пашковець. – К., 2014.
2. *Лозко Галина.* Українське народознавство / Галина Лозко. – Харків, 2005.
3. *Отамановський В. Д.* Вінниця у XIV – XVII століттях / В. Д. Отамановський. – Вінниця, 1993.
4. *Гальчак С. Д.* Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток / С. Д. Гальчак. – Кам'янець-Подільський, 2006.
5. Подольские епархиальные ведомости. – 1875. – № 7.
6. *Батюшков П. Н.* Подолія. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб, 1891.
7. *Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – К., 1901.
8. Довідник з історії України. А – Я. К., 2001.
9. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1992. – Т. II.
10. *Ратушний Арсеній.* Історія рідного села / Арсеній Ратушний. – К., 2003.
11. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3.
12. *Винокур І. С., Журко О. І., Мегер В. П., Якубовський В. Я.* Літописний Губин. XII – XIII ст. Болохівська земля / І. С. Винокур, О. І. Жмурко, В. П. Мегер, В. Я. Якубовський. – Київ – Кам'янець-Подільський – Старокостянтинів, 2004.
13. *Ходкевич Гнат.* Історія України / Гнат Ходкевич. – К., 1993.
14. Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. – Выпуск 9, Каменец-Подольский, 1901.
15. *Дорошенко Д. І.* Історія України в 2-х томах. Том 1 (до половини ХУІІ століття) / Д. І. Дорошенко. – К., 1991.
16. Подольские Епархиальные ведомости. – 1869. – № 10 – 13.
17. *Карамзин Н. М.* История государства Российского / Н. М. Карамзин. – Т. 5, примеч. 12. – СПб, 1842 г. Издательство Эйнерлинга.
18. *Бантыш-Каменський.* История Малой России. – Ч. I, II, III. – СПб., 1876.
19. *Ратушний Арсеній.* Історія рідного села / Арсеній Ратушний. – К., 2003.
20. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.
21. *Полонська-Василенко Наталія.* Історія України / Наталія Полонська-Василенко. – К., 1995. – Т. 1.
22. *Кругляк Ю. М.* Ім'я вашого міста / Ю. М. Кругляк. – К., 1978.
23. *Янко М. Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К., 1973.
24. Вінниччина: минуле та сьогодення. Красознавчі дослідження. – Вінниця, 2009.
25. *Майданик К. І.* Чому наше місто називається Хмільник / К. І. Майданик // Життєві обрії. – 2009. – 11 вересня.
26. *Шудря М. А.* Січ-мати / М. А. Шудря. – К., 2008. – С. 28.
27. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993. – Т. 4.
28. *Дорош Микола.* Витоки Призабуті сторінки нашої історії. Хмільницький район / Микола Дорош. – Вінниця, 2011.
29. *Лозко Галина.* Коло Свароже / Галина Лозко. – К., 2005.
30. *Гавриш Л. Т., Пащенко М. М., Лисий А. К.* «Володарка – 90» / Л. Т. Гавриш, М. М. Пащенко, А. К. Лисий. – Вінниця, 2013.
31. *Мукомела О. Г.* «Спадщина поколінь». Прадавні українські літературні пам'ятки. Навчальний посібник / О. Г. Мукомела. – К.: Грамота, 2002.